

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЯДУ ХИЖИХ

General characteristics of the order Carnivora. — Zagorodniuk I., Slisarenko V. — Group is presented in Ukraine by 21 species, among them there are 1 extinct, 1 probably extinct, 9 included in the Red Data book of Ukraine, and 3 alien species.

Обсяг фауни хижих

У фауні України ряд хижих (Caniformes, seu Carnivora) представлений 2 підрядами — котячими (Feloidei, з єдиною родиною Felidae) та собачими (Canioidei), що обіймає родину Canidae та інфраряд арктоїдей (Arctoidea). Останні включають ведмедів (Ursidae), тюленів (Phocidae) та кунових (Mustelidae) (Загороднюк 1998а-б). Поділ традиційного ряду Carnivora на ряди наземних хижих (Fissipedia) та ластоногих (Pinnipedia) (напр., Корнєєв 1965) зараз не визнається (Павлинов і Россолимо 1977; Flynn et al. 1988).

Загальний обсяг аборигенної фауни, зареєстрованої на початок ХХ ст., складає 18 видів (табл. 5), з яких один вид (росомаха) повністю зник з території України (Корнєєв 1988), а інформація про наявність ще одного виду (тюлень) вкрай непевна. Характеристика цих груп наведена нижче.

Натомість, в результаті реалізації програм з покращення мисливських угідь в Україні та прилеглих країнах успішно акліматизовано три види хижих з трьох різних родин — собаку єнотовидного (*Nyctereutes procyonoides*, Canidae), єнота-полоскуна (*Procyon lotor*, Procyonidae) та норку американську (*Mustela vison*, Mustelidae) (Крижанівський та Ємельянов 1985). Останніми роками на півдні України з'явився шакал (*Canis aureus*, Canidae), що розселився в результаті природного розширення ареалу з Балкан (Волох та ін. 1998; Роженко і Волох 1999). Окрім цього, у фауні України є свійські двійники аборигенних видів — кіт (*Felis catus*) та собака (*Canis familiaris*), роль яких у функціонуванні природних систем часом стає визначальною і які у деяких випадках утворюють гібриди з дикими видами (див. відповідні нарис).

Фактори вразливості хижих

Існує шість ключових факторів, що визначають високу вразливість групи хижих загалом та більшості їх видів. Перші три з них визначаються власними

біологічними характеристиками хижих. Такими є їх вищі щаблі в трофічних пірамідах, низька популяційна щільність з відповідними великими розмірами мінімальних популяційних угруповань, низькі темпи розмноження та невисока плодючість (Загороднюк, 2000). Зокрема, центральною проблемою охорони макротеріофауни є великі розміри життєздатних популяційних угруповань та те, що навіть індивідуальні ділянки частини видів значно перевищують розміри більшості наявних заповідних територій.

Іншими трьома факторами є конкурентні взаємини хижих з людиною, висока комерційна та експлуатаційна цінність хутра та рудиментарна ознака сучасної цивілізації — колекційна значимість трофеїв, які за давніших часів були мірилом мужності мисливців. Хижі мають традиційне промислове значення, передусім як хутрові звірі та об'єкти трофейного і спортивного полювання (Корнеєв 1953; Кириков 1966; Шарлемань 1997).

До переліку антропогенних факторів варто додати ще три — фрагментація ареалів в результаті розвитку складної транспортної інфраструктури людської цивілізації, що порушує просторову та генетичну структуру популяцій хижих, ускладнення сучасної біоценотичної кризи інтродукцією нових видів хижих та наявність свійських хижих (котів, собак), що вступають у конкурентні взаємини з аборигенною фауною.

Хижі у червоних списках

Хижі ссавці є однією з найширше представлених груп ссавців у червоних списках. З 18 видів хижих аборигенної фауни 2 види на сьогодні повністю зникли (росомаха та тюлень), 9 видів хижих (вкл. тюленя) внесені до «Червоної книги України» (1994). За винятком роду *Vulpes* (лис звичайний і корсак), практично всі види внесені до бернських списків, зокрема 9 видів (рахуючи вимерлих) — до основного додатку 2 (Конвенція... 1998).

Загалом в найкризовому стані знаходяться всі аборигенні види родини котячих (Felidae) та надродини арктоїдей (Ursidae, Phocidae, Mustelidae). Малими є перспективи збереження найкрупніших видів, зокрема, ведмеда та рисі, що тепер знаходяться під увагою міжнародної програми із збереження крупних хижих (large predators)³¹. В кращому стані знаходяться популяції видів з родини собачих (Canidae), з яких лис-корсак заслуговує на охоронний статус як вид із край обмеженим поширенням в Україні (розділ 6).

³¹ В Україні наразі створено Ініціативну групу *HELP* (Help European Large Predators) для обміну інформацією та організації акцій щодо охорони великих хижих. На VI Теріологічній школі група *HELP* проведитиме відповідний Круглий стіл.

Таблиця 5. Аборигенні види хижих ссавців України та їх охоронний статус згідно з додатками до Бернської конвенції та з Червоною книгою України

Родина	Назва виду [інші поширені назви]	Rem	ЧКУ	БК	Рек.
Felidae	<i>Felis silvestris</i> — кіт лісовий		1	b2	
Felidae	<i>Lynx [Felis] lynx</i> — рись звичайна		2	b3	
Canidae	<i>Canis lupus</i> — [собака]-вовк	(м)	—	b2	
Canidae	<i>Vulpes vulpes</i> — лис звичайний		—	—	
Canidae	<i>Vulpes corsac</i> — [лис]-корсак	†?	—	—	(b2)
Ursidae	<i>Ursus arctos</i> — ведмідь бурий	(м)	—	b2	
Phocidae	<i>Monachus monachus</i> — тюлень білочеревий	-†?	1	b2	
Mustelidae	<i>Martes foina</i> — куна кам'яна		—	b3	
Mustelidae	<i>Martes martes</i> — куна звичайна [лісова]		—	b3	
Mustelidae	<i>Gulo gulo</i> — росомаха	†	0	b2	
Mustelidae	<i>Mustela nivalis</i> — [тхір]-ласиця		—	b3	
Mustelidae	<i>Mustela erminea</i> — [тхір]-горностай		4	b3	
Mustelidae	<i>Mustela lutreola</i> — [тхір]-норка		2	b2	
Mustelidae	<i>Mustela [Putorius] eversmannii</i> — тхір степовий		3	b2	
Mustelidae	<i>Mustela [Putorius] putorius</i> — тхір чорний		—	b3	
Mustelidae	<i>Vormela peregusna</i> — перегузня [звичайна]	†?	2	b2	
Mustelidae	<i>Meles meles</i> — борсук звичайний		2	b3	
Mustelidae	<i>Lutra lutra</i> — видра річкова		2	b2	

Характеристика родин

Родина котячі (Felidae) представлена у сучасній фауні України трьома видами — аборигенними риссю (*Lynx lynx*) та лісовим котом (*Felis silvestris*) і адвентивним котом свійським (*Felis catus*). Стан популяції аборигенних видів є загрозливим (Туриян 1988), і обидва вони внесені до Червоної книги України (1994) та додатків до Бернської конвенції (табл. 5). Їх описи наведено в цьому розділі (кіт — окремим нарисом, рись — у додатку).

Родина собачих (Canidae) у фауні України представлена 3 дикими видами та трьома адвентивними. До перших належать вовк, лис звичайний і лис-корсак, до других — собака свійський, шакал та єнотовидний собака. У червоній книзі України група не представлена жодним видом, згідно з додатками до Бернської конвенції, на охорону заслуговує вовк (*Canis lupus*), стан популяції якого в Україні є задовільним, і цей вид, як і всіх інших представників родини (за винятком корсака) можна вважати такими, що знаходяться в стані біологічного прогресу. До Бернських списків рекомендується корсак, представлений в Україні (=Європі) маргінальними поселеннями (розділ 6).

Родина ведмежих (Ursidae). Єдиний вид цієї родини є найкрупнішим представником ряду у фауні Європи. Його статус «мисливського» виду в Україні привів до того, що ареал скоротився за останні сторіччя у кілька разів. Поліська популяція практично зникла (Жила 1996), і тепер ареал виду обмежений

прикарпатськими областями, однак і тут популяція виду знаходиться від сильним пресом мисливців. Наведений у експертній довідці (див. нижче) ряд цифр, що відбивають багаторічні зміни чисельності карпатської популяції в Україні (1968 — 1236 екз., 1974 — 1135, 1978 — 973 екз.) варто продовжити цифрою, що наводиться в «Статистичному бюлетені Держкомстату України» за 1997 р. — 396 екз. Видно, що за 30 останніх років чисельність ведмедя в Україні скоротилась у 3,12 рази, тобто щороку популяція втрачає з різних причин 28 (!) особин. При збереженні цієї прогресії і статусу «мисливського виду» ведмідь зникне з території України вже через 12 років.

Родина тюленячих (Phocidae). Представлена єдиним у понтичному басейні видом (*Monachus monachus*), останні достовірні знахідки (заходи) якого в води України датовані 50-ми роками, а свідків репродуктивних угруповань виду і не лишилось. Повідомлення про зустрічі тюленя-монаха в водах України³² в більшості випадків напевно пов'язані з реєстрацією морських котиків, дюжина яких ще в кінці 80-х років втекла з кінозйомочних і дослідних лабораторій, розташованих у Криму (О. Занін, особ. повідомл.).

Родина кунових (Mustelidae). Найбагатша за видовим складом та «найчервоніша» група хижих ссавців. У аборигенній фауні представлена 11 (з 18 наявних) видами 6 родів: куниць (*Martes*, 2 sp.), росомах (*Gulo*, 1 sp.), тхорів (*Mustela*, 6 sp.), перегузнь (*Vormela*, 1 sp.), борсуків (*Meles*, 1 sp.) та видр (*Lutra*, 1 sp.). Цей список був доповнений американським тхором *Mustela vison*, якого за велику схожість з норкою назвали «норкою американською». В найгіршому стані знаходяться популяції найкрупніших видів, що активно переслідуються людиною як конкуренти і як мисливські звірі (Сокур 1961) — росомаха (зникла на межі 19/20 ст.³³), видра (ЧКУ, II кат.), борсук (ЧКУ, II кат.). Не кращий стан популяцій інших видів, зокрема хижих зі степового фауністичного ядра (Загороднюк 1999) — перегузні (ЧКУ, II кат.) і тхора світлого (ЧКУ, III кат.). Програма з покращання мисливських угідь шляхом заміни аборигенної норки американським пухнастішим двійником привела до згасання популяції цього виду, що тепер має всі можливі охоронні категорії (БД2; ЧКУ: II кат., RDBEV: VU тощо).

³² Зокрема, в останнє десятиліття колеги-зоологи із заповідника «Дунайські плавні» (О. Федорченко, М. Жмуд) повідомляли про реєстрації «тюленя», однак в усіх випадках це були не власні дані, і спостереження «ластоногих» не може бути напевно ототожнене з *Monachus*, популяції якого знаходяться зараз в стані згасання лише у південно-західних кутках Чорного моря (Atlas 1999).

³³ Останньою відомою нам згадкою про вид в Україні є повідомлення М. Кесслера (1880) про росомаху на Черкащині (в околицях Канева).

Цитована література

- Волох А. М., Роженко Н. В., Лобков В. А. Первая встреча обыкновенного шакала (*Canis aureus* L.) на юго-западе Украины // Науч. тр. зоол. музея Одесск. гос. ун-та. — 1998. — Том 5. — С. 187–188.
- Жила С.М. Бурый ведмідь (*Ursus arctos* L.) в Українському Поліссі // Вестн. зоології. — 1997. — Том 31, N 3. — С. 77.
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — N 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. В. Ключі до визначення вищих таксонів ссавців України і суміжних країн та принципи їх побудови // Вестн. зоології. — 1998б. — Том 32, № 1-2. — С. 126-150.
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І. В. Систематичне положення таксона як критерій його вразливості // Доповіді НАН України. — 2000. — № 5. — С. 180–186.
- Кесслеръ Н. Ф. О россомахе, найденной въ Каневскомъ у. Киевской губ. // Тр. СПб. об-ва есте-ствознания. — 1880. — Том 11, вып. 2. — С. 172. (цит. за Шарлемань, 1920).
- Кириков С. В. Промысловые животные, природная среда и человек. — Москва: Наука, 1966. — 248 с.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнеев А. П. История промысла диких зверей на Украине. — Киев: Изд-во гос. ун-та, 1953. — 37 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Корнеев А. П. Их уже нет на Украине (Черный список). Виды, исчезнувшие на территории УССР в историческое время. Млекопитающие // Сытник К. М. (ред.). Редкие и исчезающие растения и животные Украины. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 229–230.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // Топачевский В. А. (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Павлинова И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. Тр. Зоол. музея МГУ; Том 25).
- Роженко М. В., Волох А. М. Поява шакала звичайного (*Canis aureus*) на півдні України // Вестник зоології. — 2000. — Том 34, № 1. — С. 125–129.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
- Туранин И. И. Кошачьи Украинских Карпат // Вопр. охр. и рац. исполыз. раст. и животн. мира Укр. Карпат. — Ужгород: Ужгород. отд-е МОИП, 1988. — С. 126–131.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. — Киев: Киевск. экол.-культ. центр, 1997. — 166 с. — (В. Е. Борейко. История охр. прир., вып. 13).
- [Atlas]. The atlas of European mammals / Mitchell-Jones A. L., Amori G., Bogdanowicz W. etc. — London: Acad. Press, 1999. — I–XI+484 p.
- Flynn J. J., Neff N. A., Tedford R. H. Phylogeny of the Carnivora // The phylogeny and classification of the Tetrapods / Benton M. J. — Oxford: Clarendon Press, 1988. — P. 73–116.

І. Загороднюк та В. Слісаренко